

بررسی اثر انجیر بر قوای قلبی-دماغی در کتب روایی و طب سنتی ایران

فاطمه نوجوان^{الف}، مژده پورحسینی^ب*

الف استادیار، دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی قم، قم، ایران

ب دانشجوی دکترای تخصصی طب سنتی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی قم، ایران

چکیده

سابقه و هدف: یکی از میوه هایی که در قرآن کریم بدان قسم یاد شده انجیر است و این دلیل برتری خاصی است که در این میوه نهفته است. در این مقاله قصد بررسی اثرات دوایی انجیر در بیماری های دماغی و تغییرات قوای قلبی و نفسانی را داریم. درباره آثار درمانی انجیر آنچه بسیار شنیده شده است اثراتی چون گرمابخشی، چاق کنندگی، لینت بخشی و ضد التهاب مجاری تنفسی است. اما آنچه کمتر درباره آن شنیده ایم اثر درمانی ویژه ای است که انجیر بر قوای قلبی - دماغی دارد.

مواد و روش‌ها: در متون معتبر طب سنتی و کتب روایی و سایتهاي معتبر علمي، جستجوی مرتبط با اثرات انجیر بر سیستم عصبی و قلبی انجام شد. مطالب جمع آوری شده بعد از مقابله دقیق اطلاعات با یکدیگر، دسته بندی، بازنویسی و در قالب این مقاله مروری نوشته شد.

یافته‌ها: رسول خدا (ص) می فرمایند که مصرف طولانی انجیر عامل رقت قلب است. در کتب طب سنتی انجیر بعنوان کاهش دهنده استعداد بروز خشم و خنک کننده دل، و همچنین عامل زیاد کردن عقل و جوهر دماغ معرفی شده است و برای صرع و جنون و سوساس مصرف انجیر مفید است. در تحقیقات جدید با غنی سازی رژیم غذایی با انجیر در بیماری الزایمر به اصلاح و تعديل اکسیداتیو استرس پرداختند و افزایش یادگیری و ارتقاء سطح حافظه را به میزان چشمگیری نتیجه گرفتند. همچنین اصلاح فعالیت Na K ATPase و استیل کولین استراز در مغز در درمان با انجیر حاصل شد.

یافته‌ها: مصرف انجیر در تصفیه و پاکسازی روح و قوای دماغی - قلبی نقش دارد. در بیماریهای چون جنون، سوساس، صرع میتواند موثر باشد. اثرات کاهش غضب و ایجاد احساس فرح در قلب محتمل است. احتمال افزایش جوهر دماغ و توانایی عقلی مطرح است.

تاریخ دریافت: ۹۵

تاریخ پذیرش: آذر ۹۵

مقدمه:

یکی از میوه هایی که در قرآن کریم بدان قسم یاد شده است انجیر است^(۱) و این نشان افتخار و دلیل برتری خاصی است که در این میوه نهفته است.

بی شک دلایلی برای گزینش این میوه در میان انبووهای از گیاهان از جانب وحی وجود داشته است که مارا به مطالعه و تحقیق بیشتر پیرامون آن ترغیب می کند. خصوصا که در کلام حضرت امام رضا (ع) انجیر بعنوان شبیه ترین اشیاء به میوه های بهشتی معرفی می گردد.^(۲)

انجیر از معروف میوه هایی است که بسیار شبیه غذاست و این مهم هم در منابع روایی^(۳) و هم کتب طب سنتی^(۴) مورد

تاكيد قرار گرفته است و به عبارتی علاوه بر خواص دارویی که در این میوه - همچون سایر میوه ها - وجود دارد، از خواص غذایی آن نیز در تغذیه بدن و بدل ما يتحلل می توان بهره برد. پس دو دریچه مجزا به سوی تحقیقات درباره انجیر گشوده میشود یکی بررسی خواص غذایی انجیر و دیگری مطالعه و تحقیق درباره آثار درمانی آن . منظور از این مقاله، تعیین اثرات دوایی انجیر و تغییرات قوای قلبی و نفسانی است که هم در روایات اسلامی بدان اشاره شده است وهم به تفصیل در کتب دارویی و مفردات طب سنتی ایران مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

۰/۵ کرم	چربی
۲۰ گرم	کلسیم
۵۵ میلی گرم	فسفر
۳۵ میلی گرم	سدیم
۶۵ میلی گرم	پتاسیم
۸۰ واحد	ویتامین A
۰/۲ میلی گرم	ویتامین B۱
۰/۷ میلی گرم	ویتامین B۳
۲ میلی گرم	ویتامین ث
۲۵ میلی گرم	ویتامین ث

اثرات درمانی انجیر در کتب روایی و طب سنتی

درباره آثار درمانی انجیر آنچه بسیار شنیده شده است اثراتی چون حرارت زایی، چاق کنندگی، لینت بخشی، ضد التهاب مجاری تنفسی، تقویت هاضمه، افزایش نیروی جنسی، تقویت کبد، استحکام استخوانی، ضد درد، تقویت رویش مو، خوشبویی دهان، ضد نقرص و ضد بواسیر است. این ها آثار سلامتی بخشی است که در مقالات متعددی مورد مطالعه قرار گرفته اند. اما آنچه کمتر درباره آن شنیده ایم اثر درمانی ویژه ای است که انجیر بر قوای قلبی - دماغی دارد.

انجیر و قوای قلبی - دماغی در روایات اسلامی

در روایات طبی درباره انجیر یک روایت از رسول خدا (ص) وجود دارد که مصرف طولانی انجیر را عامل رقت قلب معرفی می نماید.

"من أراد أن يرق قلبه فليمدمن من أكل البلاس وهو التين." (۶)

در اصطلاح قرآنی به روح لطیف انسانی، که با تعلق به قلب جسمانی، سلطه خود را در بدن انسان اجراء می کند، قلب گویند؛ که از آن به نفس ناطقه نیز تعبیر می گردد. پس چون، این قسمت از بدن انسان مرکز تحولات مختلف روحی است، آن را «قلب» نامیده اند. (۷)

مواد و روش‌ها:

مطالعه حاضر یک مطالعه مروری - توصیفی است که در آن ابتدا متون معتبر طب سنتی مانند : مخزن الادویه، الشامل فی الصناعه الطبیه، تحفه المؤمنین و قانون فی الطب و کتب روایی: بحار الانوار، وافي، طب النبوی، موسوعه طب الاتمه و دانشنامه احادیث پزشکی مورد مطالعه قرار گرفتند.

و در سایتها معتبر علمی چون : scopus, pubmed و در سایتها معتبر علمی چون : scopus, pubmed googlescholar سیستم عصبی انجام شد.

پس از جمع آوری اطلاعات مورد نیاز و مقابله دقیق این مطالب با یکدیگر نتایج زیر حاصل آمد.

یافته‌ها:

معرفی انجیر در منابع علمی

انجیر با نام علمی *ficus carica* L. یک نهنج گوشته و توخالی می باشد که درون آن گلهای ریز متعددی قرار دارد که هیچگاه در معرض نور خورشید قرار نمی گیرند. با این وجود کاملاً نمو کرده و دانه تولید می کنند.

هنگام رسیدن انجیر نهنج متورم شده و میوه های تک دانه که درون آن قرار دارند به بلوغ می رسند و همه در کنار هم شکل یک میوه واحد قهوه ای - بینش بنام انجیر را نمایش می دهند.

انجیر حاوی ترکیبات فورانوکومارین شامل پسورالن و برگاپتن و حاوی مونوساکارید ها و الیگوساکاریدهای است که ۵۰٪ این میوه را تشکیل می دهند.

همچنین انجیر دارای موسیلاژ، پکتین و اسیدهای میوه شامل اسید سیتریک و اسید مالیک می باشد (۵).

مواد غذایی موجود در صد گرم انجیر رسیده و تازه در جدول زیر آمده است:

در ۱۰۰ گرم انجیر رسیده و تازه مواد زیر موجود است:

۸۰ کالری	انرژی
۴ گرم	مواد قندی
۱/۵ گرم	پروتئین

وحیوانی می‌آمیزند و سلامت ارواح و قوای دماغی و قلبی بیشتر حفظ می‌شود و جوهر روح نفسانی وحیوانی چون صاف و پاک باقی ماند به طبع آن ذهن سالم می‌ماند و تمام بیماریهایی که بر شمردیم – جنون و وسواس و مالیخولیا – از این پاکی روح و ذهن منتفع می‌گردند.

حتی بعید نیست که انجیر را نوعی از ادویه و اغذیه مفرح بنامیم زیرا با تصفیه روح حیوانی در قلب ارتباط نزدیک دارد و به همین دلیل است که در بین اطباء مشهور گشته است که انجیر غضب را فرو می‌نشاند و تسکین می‌دهد.

همچنین درباره بیماری صرع نیز باید گفت که ماده ایجاد کننده آن (ریاح تحریک کننده اعصاب) اند و این ریاح نیز از ابخره دخانیه حادث می‌شوند و هرگاه این بخارات موذی بیشتر دفع گردند و نفوذشان به دماغ کاهش یابد تولد ریاح در راس کمتر می‌شود و بخاطر این کاهش ماده مرض، وقوع آن نیز کاهش می‌یابد.

اثر انجیر بر قوای دماغی در تحقیقات جدید
در سال ۲۰۱۴-۲۰۱۵ مصطفی محمد اسا و همکاران در تحقیقی اثرات انار و انجیر و خرما را بر کاهش التهاب اعصاب neuroinflammation مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که با تغییر رژیم غذایی و افزایش انجیر و انار و خرما در مواد مصرفی، شاهد کاهش سطح سیتوکین های التهابی TNF- α -IL10-IL9-IL6-IL2-IL3-IL4 و IL1 β همچنین فعالیت etoxatin خواهیم بود.

علاوه بر این احتمال تاخیر در تشکیل پلاک های وابسته به سن در مغز پیران با مصرف انار و انجیر و خرما وجود دارد(۱۵). در مقاله دیگری در سال ۲۰۱۴ سلواراجو سوباش با غنی سازی چهار درصدی رژیم غذایی با انجیر در بیماری الزایمر به اصلاح و تعدیل اکسیدانتیو استرس پرداختند. در این تحقیق که در مدل حیوانی انجیر شده است موشهای آزالیمری شده را تحت تغذیه چهار درصدی انجیر در طی ۱۵ ماه قرار دادند و افزایش یادگیری و ارتقا سطح حافظه را به میزان چشمگیری نتیجه گرفتند.

رقت قلب را شفقت و ملایمت و نرمی و نیکوئی و محبت و غمخواری معنا کرده اند.(۸)

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله : رقت قلب، رحمت است.(۹)

«رحمت» در لغت از ماده «رحم» می‌باشد و به معنای رقت قلب و عطوفت و مغفرت است.(۱۰)

به نظر می‌رسد رقت قلب در طب سنتی معادل افزایش توانایی روح نفسانی برای برقراری ارتباط با عالم علوی از طریق نفس ناطقه باشد.

در طب سنتی محل بروز بسیاری از افعالات نفسانی در قلب است (۱۱) و این بدليل رابطه بسیار نزدیک و تنگاتنگی است که میان روح حیوانی (قلبی) و روح نفسانی (دماغی) وجود دارد و گاه افتراق میان اعمال و افعال این دو قوه بسیار مشکل است. (۱۲)

اثر درمانی انجیر بر قوای قلبی- دماغی در کتب طب سنتی
در کتاب مخزن الادیه (۴) و تحفه حکیم مومن (۱۳) انجیر بعنوان کاسر قوه غضب و مبرد دل یعنی کاهش دهنده استعداد بروز خشم و خنک کننده دل، و همچنین عامل زیاد کردن عقل و جوهر دماغ معرفی شده است.

در کتب طب سنتی، در گروه بیماریهای دماغی برای صرع و جنون و وسواس مصرف انجیر مفید و نافع شمرده شده است.

شرح کامل مکانیسم اثر انجیر بر قوای قلبی - دماغی در کتاب وزین الشامل فی الصناعه الطبلیه (۱۴) مشاهده می‌شود: انجیر خصوصاً انجیر خشک - به سبب آنکه مائیت و ابخره کمتری دارد - ذهن را سالم می‌کند و روح نفسانی و حیوانی - قوای قلبی و دماغی - را تصفیه می‌نماید و اخلاق را نیکو می‌سازد و برای وسواس و جنون و مالیخولیا نافع است و اینها به خاطر قدرت بسیاری است که انجیر در بازار گشایی عروق دارد و همچنین توانایی انجیر در گشودن مسام و منافذ سطح بدن که منجر به تحلیل و خروج آسانتر و بیشتر ابخره دخانیه از بدن می‌شود. و به همین دلیل این بخارات بیماری زا به ناحیه سر و سینه کمتر نفوذ می‌کنند و کمتر با روح نفسانی

رفع گرفتگیها در مسیرهای خروج زوائد و فضولات به تخلیه بهنگام آنها و ابخره و ادخنه آنها کمک شایانی میکند و از آن جمله منافذ سطح بدن یا مسامات است. گشودگی این منافذ بهترین کمک به خروج ابخره مذکور و ممانعت از وصول حجم بیماری‌زایی از این بخارات به مغز و قلب است.

جالب آنچاست که با وجود مزاج گرم انجیر در درجه ۲ (۴) و (۱۳)، این میوه بعنوان خنک کننده قلب و کاهنده قوه غضب معرفی شده است. - قوه غضب یکی از قوای نفسانی با مرکزیت دماغ است و نزدیکی عملکرد قلب و دماغ بار دیگر بود.(۱۶)

در اینجا مشخص میگردد.

علت خنک کننده قلب و کاهش یک فعل حرارتی بنام غضب به علت سردی مزاج انجیر نیست بلکه علت این پدیده جالب که یک خوراکی گرم مزاج اثرات کاهنده حرارت از خود نشان می‌دهد آنست که نقش انجیر در صفاتی روح حیوانی و نفسانی بواسطه جلوگیری از تجمع ابخره دخانیه حاره و موذی در روح می‌باشد و بالعرض منجر به خنکی قلب و کاهش استعداد خشمگینی میگردد.

بدون شک روحی که در حالت تصفیه و سلامت قرار دارد از بروز افعال خارج از اعتدال چون غضب افراطی و آزارنده یا غم و افسردگی جلوگیری می‌نماید تا جایی که در عمل از انجیر دارویی مفرح می‌سازد.

- پس به نظر می‌رسد که اثر تقویتی انجیر بر قوای قلبی - دماغی با قدرت قابل توجه آن در جلوگیری از آمیختن ابخره دخانیه با روح نفسانی و روح حیوانی ارتباط دارد و عامل اصلی معرفی انجیر بعنوان دوای نافع در بیماریهای دماغی چون ضرع و جنون و مالیخولیا و وسوسات می‌باشد.

اثر انجیر بر روح حیوانی - نفسانی و ایجاد رقت قلب که در روایت نبوی مستقیماً به آن اشاره شده است نیز با پاکسازی عوامل مکثف روح و آلاینده های دخانی از فضولات ردیه و بیماری‌زای محتبس شده در بدن قابل توجیه است.

اثر انجیر بر افزایش عقل که در کتب طب سنتی آمده است با توجه به معنای عقل در طب سنتی به منع تصاعد ابخره برمی‌گردد. تعقل و ادراک کلیات در طب سنتی بواسطه ارتباط قوه متغیره در بطن میانی دماغ با نفس ناطقه رخ میدهد(۲۰) و از

مشخصاً اثر انجیر به عنوان یک آنتی اکسیدانت در مقابل عامل آسیب رسان اکسیداتیو به عنوان ایجاد کننده آلزایمر در گروه مورد مطالعه به اثبات رسید.

رژیم انجیر توانست آسیب‌های اکسیداتیو وارد شده را با کاهش لبید پراکسیداز و پروتئین کربونیل و ذخیره سازی عوامل آنتی اکسیدان ترمیم کند.

همچنین اصلاح فعالیت Na K ATPase و استیل کولین استراز در مغز در درمان با انجیر یافته دیگر این تحقیق بود.(۱۶)

بحث:

انجیر در دیدگاه روایات اسلامی یک میوه بسیار ویژه و استثنایی است تا جایی که آنرا میوه ای از بهشت معرفی می‌کند و در متن قرآن کریم صریحاً بدان قسم یاد می‌شود واین خصوصیات منحصر بفرد انجیر را قابل تأمل و تدبیر می‌کند.

در طب سنتی (روح طبی) به سه بخش تقسیم می‌شود : روح حیوانی روح نفسانی و روح طبیعی

هر کدام از این ارواح قوای مخصوص به خود را دارند پس در بدن انسان قواه نفسانی و قواه حیوانی و قواه طبیعی مدیریت اعمال و افعال را بر عهده دارند و به تناسب آنکه روح حیوانی در قلب و روح نفسانی در دماغ و روح طبیعی در کبد متولد می‌شود این ارواح و قواه آنها را با نامهای ارواح و قواه قلبی و دماغی و کبدی نیز می‌شناسند. (۱۷)

روح و قواه قلبی با روح و قواه دماغی رابطه ای بسیار تنگانگ دارند و بسیاری از افعال و وظایف خود را با استفاده از ابزار یکدیگر انجام می‌دهند. (۱۸)

در دیدگاه طب سنتی بسیاری از بیماریهای (راس) و (صدر) یعنی مراکز قواه دماغی و قلبی به واسطه تصاعد ابخره و ادخنه موذی رخ می‌دهد که حاصل سوخت و ساز مواد نامناسب و بیماریزا در سایر اعضاست و علاوه بر لزوم پاکسازی این مواد جلوگیری از نفوذ آن بخارات و ادخنه به دل و دماغ نیز از واجبات است. (۱۸)

انجیر به عنوان عامل رفع کننده گرفتگیها و سدده در طب سنتی و اسلامی مشهور است. (۱۹)

نتیجه گیری:

- ✓ انجیر در تصفیه و پاکسازی روح نفسانی و قوای دماغی و همچنین در صفا و سلامت روح و قوای قلبی نقش دارد.
- ✓ از اثرات منطقی تصفیه روح و قوای نفسانی و دماغی از دیدگاه طب سنتی ایرانی، بهبود بیماریهایی چون جنون، وسوسات، صرع و مالیخولیا می‌باشد.
- ✓ از اثر انجیر بر پاکسازی روح قلبی - دماغی ناگزیر اثرات کاهش غضب و ایجاد احساس خوشایند فرح در قلب حاصل می‌شود.
- ✓ به واسطه اثر انجیر بر صفاتی ذهن شاهد افزایش توانایی‌های عقلی در انسان خواهیم بود.
- ✓ انجیر می‌تواند در سیستم مغزی اثرات ضد التهاب و آنتی اکسیدانتیوی ایجاد کند که منجر به بازیابی تواناییهای از دست رفته آن چون آسیب بافتی و نقصان حافظه ای گردد. اما به طور قطع نمی‌توان نتیجه گرفت که مکانیسم ازدیاد جوهر دماغ منطبق بر این اثرات ترمیمی باشد و پیشنهاد می‌شود با بررسی دقیق تر اثرات غذایی انجیر - با توجه به آنکه در روایات اسلامی انجیر شیشه ترین میوه ها به غذاست - درباره نحوه بازسازی بافت مغزی توسط آن تحقیقات بیشتری صورت گیرد.

آنچایی که قوه متفکره بخشی از ذهن محسوب می‌شود و انجیر بر صفاتی ذهن و سلامت آن اثر تعریف شده ای دارد می‌توان از مصرف انجیر افزایش عقل را نتیجه گرفت.

و اما اثر (ازدیاد جوهر دماغ) که در منابع طب سنتی به انجیر نسبت داده شده است ارتباطی با کترول تصاعد ابخره و صفاتی ذهن یا روح ندارد و به نظر میرسد برای اثبات این بخش از اثرات انجیر نمی‌توان از مسیر رفع سدد و گشاش مسام به نتیجه رسید.

در بررسی فارماکوکیتیک انجیر و سنجش اثر اجزای دوایی - غذایی آن بر عملکرد سیستم دماغی در تحقیقات جدید وجود اثرات خاص آن بر ترمیم بافت‌های آسیب دیده ناشی از اکسیداسیون در مغز اثبات شده است شاید بتوان این اثر را با ازدیاد جوهر دماغ که در متون طب سنتی آمده است معادل دانست. (۱۵) و (۱۶)

در هر صورت ازدیاد بافت مغز یا جوهر دماغ بیشتر با اثرات غذایی انجیر ارتباط دارد زیرا اینجا صحبت از ساخته شدن اجزای یک اندام و بدل ما بتحلل است و این البته یک فعل غذایی است نه دوایی.

References:

- ۱ . قران کریم سوره تین آیه ۱
- ۲ . برقی، احمد بن محمد، المحسن، ۱جلد، دار الكتب الإسلامية - قم، چاپ: دوم، ۱۳۷۱ ه.ق. حدیث ۹۰۳
- ۳ . ابن فیم جوزی، محمد، الطب النبوی (ابن فیم)، ۱جلد، دار و مکتبة الہلال - بیروت، چاپ: اول، ۱۹۸۳ م، ص ۲۱۹
- ۴ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، مخزن الأدویة (فرهنگنامه داروهای پزشکی سنتی)، ۱جلد - کلکته - هندوستان، چاپ: سوم، ۱۲۶۰ ه.ق. ص ۲۸۲
- ۵ . امامی احمد ، کتاب مرجع گیاهان دارویی، ۲ جلد، انتشارات اندیشه آور، تهران، چاپ اول ۱۳۸۹ ه.ص ۵۴۹
- ۶ . محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه احادیث پزشکی (ری شهری)، ۲ جلد، مؤسسه علمی، فرهنگی دارالحدیث - قم، چاپ: ششم، ۱۳۸۵ ه.ش. ج ۲۶۰
- ۷ . مصطفوی، حسن؛ تفسیر روش، تهران، مرکز نشر کتاب ، ۱۳۸۰ هش. چاپ اول، ج ۱، ص ۳۶۹
- ۸ . نفیسی، میرزا علی اکبر، فرهنگ نفیسی، ۵ جلد، خیام - تهران، چاپ: اول، -.
- ۹ . مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الانوار، ۱۰ جلد، دار إحياء التراث العربي - بیروت، چاپ: دوم، ۱۴۰۳ ه.ق. ج ۹۳ ص ۳۱۳
- ۱۰ . لغتنامه لسان العرب، ج ۱۲ ص ۲۳۱
- ۱۱ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، خلاصة الحكمۃ(عقیلی)، ۳ جلد، اسماعیلیان- قم، چاپ: اول، ۱۳۸۵ ه.ش. ج ۱ ص ۵۲۷
- ۱۲ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، خلاصة الحكمۃ (عقیلی)، ۳ جلد، اسماعیلیان - قم، چاپ: اول، ۱۳۸۵ ه.ش. ج ۱ ص ۱۱۴
- ۱۳ . حکیم مؤمن، سید محمد مؤمن بن محمد زمان، تحفة المؤمنین، ۲ جلد، نور وحی - قم، چاپ: اول، ۱۳۹۰ ه.ش. ج ۱ ص ۲۴۶
- ۱۴ . ابن نفیس قرشی، علی بن ابی حزم، الشامل فی الصناعة الطبية، ۳۰ جلد، دانشگاه علوم پزشکی ایران - تهران، چاپ: اول، ۱۳۸۷ ه.ش. ج ۷ ص ۸۸۷
15. , Essa , Musthafa Mohamed , Long-Term Dietary Supplementation of Pomegranates, Figs and Dates Alleviate Neuroinflammation in a Transgenic Mouse Model of Alzheimer's Disease, PLoS ONE 10:(۳) e0120964. doi:10.1371/journal.pone.0120964, March 25, 2015
16. Selvaraju ، Subash ، Chronic Dietary Supplementation of 4% Figs on the Modification of Oxidative Stress in Alzheimer's DiseaseTransgenic Mouse Model ، Hindawi Publishing Corporation BioMed Research International ،Volume 2014, Article ID 546357, 8 pages
- ۱۷ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، خلاصة الحكمۃ (عقیلی)، ۳ جلد، اسماعیلیان - قم، چاپ: اول، ۱۳۸۵ ه.ش. ج ۱ ص ۱۱۷-۸۲
- ۱۸ . نظام جهان، محمد اعظم، اکسیر اعظم، ۴ جلد، دانشگاه علوم پزشکی ایران- مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل - تهران- تهران، چاپ: دوم، ۱۳۸۷ ه.ش. ج ۱ ص ۵۱ و ۲۱۹
- ۱۹ . محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه احادیث پزشکی (ری شهری)، ۲ جلد، مؤسسه علمی، فرهنگی دارالحدیث - قم، چاپ: ششم، ۱۳۸۵ ه.ش. ج ۱ ص ۲۳۶
- ۲۰ . عقیلی علوی شیرازی، سید محمد حسین بن محمد هادی، خلاصة الحكمۃ (عقیلی)، ۳ جلد، اسماعیلیان - قم، چاپ: اول، ۱۳۸۵ ه.ش. ج ۱ ص ۱۱۳-۱۰۹